आम्रजो यथा,—
"पक्वाम्रस्य घृते तप्ते रसस्त्वनलपिण्डितः।
शुद्धशर्करया योज्यो घृतपूरो यदृच्छया॥
क्षीरमाद्यं स्वरूपं हि खण्डं चूर्णं ततः स्मृतम्।
योजिते यो विशेषोऽत्र तदाख्यास्वर्णसंज्ञितः॥
घृतपूरो गुरुर्हृद्यो हृद्यः पित्तानिलापहः।
सद्यः प्राणप्रदो बल्यः सुरुच्योऽग्निप्रदीपनः॥
शृङ्गाटकसुखानामप्येवं स्यात् घृतपूरकः।
विचार्य्य वस्तुसंयोगं तद्गुणानपि चाहरेत्॥")

घृतपूर्णकः, पुं, (घृतेन पूर्ण इव कायतीति। कै+कः।) करञ्जवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

घृतमण्डलिका, स्त्री, (घृतस्य मण्डलं समूहः। तदिव निर्य्यासः अस्या अस्यां वा अस्तीति। घृतमण्डल+"अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन्।) हंसपदीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

घृतमण्डा, स्त्री, (घृतमण्डवत् निर्य्यासोऽस्त्यस्याः। "अर्श आदिभ्योऽच्।"५।२।१२७। इत्यच्।) वायसोलीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ माकड़हाता इति भाषा॥

घृतवरः, पुं, (घृतमेव वरं बाहुल्यात् प्रधानं यत्र।) घृतपूरः। इति हेमचन्द्रः। ३। ६४॥

घृता, स्त्री, (घृतवत् निर्य्यासोऽस्त्यस्याः। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इत्यच्।) घृतमण्डा। इति शब्दचन्द्रिका॥

घृताची, स्त्री, (घृतेन अमृतेन अञ्चति तृप्तिं गच्छतीति। अन्च+क्विप्। नलोपे स्त्रियां ङीप्। सर्व्वथा मनुष्याहारवर्ज्जितानां देवजातीनां ह्यमृतमयघृतभोजनं महाभारतपुराणादिप्रसिद्धम्।) अप्सरोविशेषः। इति हलायुधः॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १।९।१०१।
"घृताचीप्रमुखा ब्रह्मन् ननृतुश्चाप्सरोगणाः॥"
गायत्रीस्वरूपा महादेवी। यथा, देवीभागवते। १२।६।४६।
"घनारिमण्डला घूर्णा घृताची घनवेगिनी॥")

घृताचीगर्भसम्भवा, स्त्री, स्थूलैला। इति राजनिर्घण्टः॥

घृताह्वः, पुं, (घृतस्य आह्वा आख्या यस्य। यद्वा, घृतेन आह्वयते स्पर्द्धते स्वगन्धेन इति। आ+ह्वे+कः।) सरलद्रवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

घृतेली, स्त्री, (घृते इलति तद्भक्षणाय तत्र स्वपितीति। इल स्वप्ने+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) कीटविशेषः। तैलपायिका इति केचित्॥ तत्पर्य्यायः। पिङ्गकपिशा२। इति हेमचन्द्रः। ४।२७३॥

घृतोदः, पुं, (घृतमिव स्वादु आकृत्या शुभ्रं वा उदकं यस्य। उदकस्योदादेशः।) घृतसमुद्रः। यथा, "एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेन घृतोदेन यथा पूर्व्वः कुशद्वीपः।" इति श्रीभागवते।५।१३॥

घृष, उ संघर्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) उ, घर्षित्वा घृष्ट्वा। घर्षति चन्दनं लोकः। इति दुर्गादासः॥

घृष्टः, त्रि, (घृष्+कर्म्मणि क्तः।) घर्षितः। घषा इति भाषा॥ यथा। घृष्टो मलयजो गन्धः। इति शुद्धितत्त्वम्॥ (यथाच काशीखण्डे।१९।५६।
"घातुका घूर्णितजला घृष्टपातकसन्ततिः॥")

घृष्टिः, स्त्री, (घृष्यतेऽसौ। घृष्+कर्म्मणि क्तिच्।) वाराही। चामर आलु इति भाषा॥ इत्यमरः। २।४।१५१॥ (घृष्+भावे क्तिन्।) घर्षणम्। स्पर्द्धा। अपराजिता। (घर्षतीति। घृष्+कर्त्तरि क्तिच्।) शूकरे पुं,। इति मेदिनी। टे। १३॥

घृष्टिला, स्त्री, (घृष्टिं घर्षणं लातीति। ला+कः।) चित्रपर्णिका। पृश्निपर्णी। इति रत्नमाला॥

घृष्विः, पुं स्त्री, (घर्षति इति। घृष संघर्षे+"कृविघृष्विच्छवीति।" उणां। ४।५६। इति क्विन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धः।) शूकरः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (भावे+क्विन्। घर्षणम्। यथा, ऋग्वेदे। १।३७।४। "प्रवः शर्द्धाय घृष्वये।" "घृष्वये शत्रुघर्षणयुक्ताय।" इति भाष्यम्॥)

घेञ्चुलिका, स्त्री, क्रौञ्चादनम्। इति रत्नमाला॥ घेँचु इति भाषा॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्। "क्रौञ्चादनं घेञ्चुलिका॥")

घोटः, पुं स्त्री, (घोटते परिवर्त्तते इति। घुट परिवर्त्तने+पचाद्यच्।) घोटकः। इति राजनिर्घण्टः॥

घोटकः, पुं स्त्री, (घोटते गत्वा प्रत्यागच्छतीति। घुट परिवर्त्तने+ण्वुल्।) पशुविशेषः। घोड़ा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पीतिः २ तुरगः ३ तुरङ्गः ४ अश्वः ५ तुरङ्गमः ६ वाजी ७ वाहः ८ अर्व्वा ९ गन्धर्व्वः १० हयः ११ सैन्धवः १२ सप्तिः १३। इत्यमरः। २।८।४४॥ घोटः १४ पीती १५ पीथिः १६। इति भरतः॥ तार्क्ष्यः १७ हरिः १८ वीती १९। इति हेमचन्द्रः॥ मुद्गभोजी २० धाराटः २१ जवनः २२ जितवः २३ जवी २४ वाहनश्रेष्ठः २५ श्रीभ्राता २६ अमृतसोदरः २७। मुद्गभुक् २८ शालिहोत्रः २९ लक्ष्मीपुत्रः ३० प्रकीर्णकः ३१। इति जटाधरः॥ वातायनः ३२ श्रीपुत्रः ३३ चामरी ३४ हेषी ३५ शालिहोत्री ३६ मरुद्रथः ३७ वाजस्कन्धः ३८ हरिद्राक्तः ३९ एकशफः ४० किन्धी ४१ ललामम् ४२ विमानकः ४३॥ इति शब्दरत्नावली॥ अत्यः ४४ वह्निः ४५ दधिक्रा ४६ दधिक्रावा ४७ एतग्वः ४८ एतशः ४९ पैद्वः ५० दौर्गहः ५१ उच्चैःश्रवसः ५२ आशुः ५३ ब्रध्नः ५४ अरुषः ५५ मांश्चत्वः ५६ अव्यथयः ५७ श्येनासः ५८ सुपर्णाः ५९ पतङ्गाः ६० नरः ६१ ह्रार्य्याणाम् ६२ हंसास्यः ६३। इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः॥ हरी इन्द्रस्य १ रोहितः अग्नेः २ हरितः आदित्यस्य ३ रासभौ अश्विनोः ४ अजाः पूष्णः ५ पृषत्यो मरुताम् ६ अरुण्यो गावः उषसाम् ७ श्यावाः सवितुः ८ विश्वरूपा बृहस्पतेः ९ नियुतो वायोः १०। इति दशादिष्टोपयोजनानि। इति च वेदनिघण्टौ १ अध्यायः॥ अस्य मांसगुणाः। उष्णत्वम्। वातनाशित्वम्। लघुगुरुत्वम्। अतिसेवनात् पित्तदाहप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अग्निकफबलकारित्वम्। बृंहणत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। मधुरत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ * ॥

अथाश्वपरीक्षा।

"सपक्षा वाजिनः पूर्व्वं संजाता व्योमचारिणः।
गन्धर्व्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्विताः॥
इन्द्रादेशाच्छालिहोत्रस्तेषां पक्षमथाच्छिनत्।
ततः प्रभृति निष्पक्षास्तुरङ्गा धरणीं गताः॥
उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे।
चतुर्द्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात्॥
ताजिताः खुरशालाश्च तुषाराश्चोत्तमा हयाः।
गोजिकाणाश्च केकाणाः प्रौढ़ाहाराश्च मध्यमाः।
ताड़जा उत्तमाशाश्च वाजशूलाश्च मध्यमाः।
गत्वराः साध्यवासाश्च सिन्धुदाराः कनीयसः॥
अन्यदेशोद्भवा ये च ते वै नीचाः प्रकीर्त्तिताः।
वाजिनो जलजाः केचिद्वह्निजातास्तथापरे॥
समीरप्रभवाश्चान्ये तुरगा मृगजाः परे।
जलोद्भवा द्विजा ज्ञेयाः क्षत्रिया वह्निसम्भवाः॥
प्रभञ्जनभवा वैश्या मृगजाः शूद्रजातयः।
पुष्पगन्धिर्भवेद्विप्रः क्षत्रियोऽगुरुगन्धिकः॥
घृतगन्धो भवेद्वैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः।
विवेकी सघृणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो बली॥
कोष्णभावो भवेद्वैश्यः शूद्रो निःसत्त्वको भवेत्।
विप्राद्या वाहनाः सर्व्वे त्रयो भूमिपतेः सदा॥
शूद्रजातिं तुरङ्गन्तु न स्पृशन्ति नरेश्वराः॥"
इत्युत्पत्तिः॥ * ॥

अथाङ्गुल्याङ्गविभागः।

"सप्तविंशत्यङ्गुलिभिर्मुखमानं विधीयते।
कर्णौ षड़ङ्गुलौ प्रोक्तौ भालकं चतुरङ्गुलम्॥
चत्वारिंशच्च सप्ताढ्या स्कन्धः संपरिकीर्त्तितः।
पृष्ठवंशश्चतुर्व्विंशः सप्तविंशा तथा कटी॥
इति सूक्ष्मं तथा निम्नं प्रतिपुच्छं द्वयाधिकम्।
लिङ्गं हस्तप्रमाणन्तु तथाण्डौ चतुरङ्गुलौ॥
मध्यस्थानं चतुर्व्विंशं हृदयं षोड़शात्मकम्।
कटिकुक्ष्यन्तरं प्रोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः॥
मणिबन्धद्वयञ्चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः।
अशीत्यङ्गुलिकाः पादा दीर्घा विंशाधिका मताः॥"
इत्यङ्गुलिविभागः॥ * ॥

अथ वयोविभागः।

"दन्तेषु व्यञ्जनं यद्वत्तेन ज्ञेयो वयःक्रमः॥"
तद्यथा,—
"कालिका हरिणी शुक्ला काञ्चा मक्षिकया सह॥
शङ्खो मुषलकश्चैव दन्तानां चलता तथा।
इत्यष्टौ व्यञ्जनान्याहुरथैषां लक्षणं शृणु॥
चतुर्भिर्वत्सरैर्दन्ताश्चत्वारः परिकीर्त्तिताः।
पञ्चभिश्च षड़िल्येवं जायन्ते त्वथ कालिकाः॥
षष्ठे संवत्सरे प्राप्ते कालिकान्या भवेत्तु हि।
तथान्या सप्तमे वर्षे चतुर्थी कालिका भवेत्॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते जायन्ते सर्व्वकालिकाः।